

Λάουρα Μαράτου-Αλιπράντη*

ΜΟΝΟΓΟΝΕΪΚΕΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΕΣ:
Σύγχρονες τάσεις και διλήμματα πολιτικής.
Συγκριτική επισκόπηση ανάμεσα στις χώρες της
Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Οι μετασχηματισμοί που παρατηρούνται στις δυτικοευρωπαϊκές χώρες, κατά την τελευταία εικοσαετία, στη δομή της οικογένειας, σε συνδυασμό με τις αλλαγές στα δημογραφικά οικογενειακά δεδομένα, διαμορφώνουν τη νέα κοινωνική δυναμική και αντανακλούν τη διαφοροποιημένη αντιμετώπιση του θεσμού του γάμου. Οι μονογονεϊκές οικογένειες αυξάνονται σημαντικά και είναι, κυρίως, οικογένειες με αρχηγό γυναίκα και ανήλικο-α παιδι-ά. Η αποδυνάμωση της ισορροπίας ανάμεσα στο «ιδιωτικό» και στο «δημόσιο», που παρατηρείται σήμερα, υπογραμμίζει την ανάγκη για αναζήτηση νέων λύσεων και νέων τρόπων κοινωνικής προστασίας, προκειμένου να αντιμετωπιστούν πιο αποτελεσματικά οι νέες καταστάσεις που διαμορφώνονται στην ιδιωτική σφαίρα.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Μετά τη δεκαετία του '60, στις δυτικοευρωπαϊκές χώρες παρατηρούνται πολλές αλλαγές στη δομή της οικογένειας. Πρόκειται για μεταβολές που εγγράφονται σε δύο επίπεδα. Το πρώτο αφορά την «ιδιωτικοποίηση» της οικογένειας που αποκτά ολοένα και πιο «προσωπικό χαρακτήρα», εξ αιτίας της σημαντικής θέσης που κατέχει η συναισθηματική διάσταση στη ρύθμιση των ενδοοικογενειακών σχέσεων, και το δεύτερο τις αλλαγές ως προς τα δημογραφικά οικογενειακά φαινόμενα και την αναπαραγωγική συμπεριφορά των ατόμων.

* Δρ Κοινωνιολογίας, Ερευνήτρια στο Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.

Όσον αφορά τις δημογραφικές εξελίξεις, όπως μας αποκαλύπτουν τα σύγχρονα δεδομένα, οι αλλαγές αφορούν τη μείωση του αριθμού των γάμων (της γαμηλιότητας), την πτώση της γεννητικότητας (τη μείωση των γεννήσεων), την αύξηση των διαζυγίων καθώς και τη σημαντική αύξηση των γεννήσεων εκτός γάμου (Κοτζαμάνης κ.ά., 1994).

Οι πιο πάνω μετασχηματισμοί συνεπάγονται και την επικράτηση νέων σχημάτων οικογενειακής ζωής που συναντώνται σε ευρεία κλίμακα, όπως η συμβίωση χωρίς γάμο, οι οικογένειες με ένα μόνον γονέα – οι λεγόμενες μονογονεϊκές οικογένειες –, τα μονομελή νοικοκυριά (μοναχικά άτομα), οι οικογένειες σε ανασύνθεση κ.λπ. (Roussel, 1989- European Commission, 1998).

Ο θεσμός του γάμου, όπως φαίνεται, σταδιακά τίθεται σε αμφισβήτηση, αποκτά νέα πραγματική αλλά και συμβολική αξία, ενώ ολοένα και πιο πολλά άτομα ζουν έξω από τα πλαίσια του γάμου. Το φαινόμενο αυτό γίνεται ιδιαίτερα αντιληπτό αν εξετάσουμε το πώς διαρθρώνεται ο κύκλος ζωής ενός ατόμου στο σύνολό του, και όχι μόνον σε μια συγκεκριμένη χρονική περίοδο.

Ωστόσο, ενώ η συζυγική ομάδα γίνεται πιο αβέβαιη, πιο εύθραυστη εξ αιτίας της αύξησης των διαζυγίων και της εξατομικευσης των διαπροσωπικών σχέσεων, η γονεϊκότητα (parenthood) την ίδια περίοδο, αντίθετα, ενισχύεται λόγω δύο σημαντικών αλλαγών. Πρώτον, με την ισότιμη θέση που έχουν σήμερα τα παιδιά εκτός γάμου, τα οποία απολαμβάνουν ίδια δικαιώματα με τα παιδιά που γεννιούνται μέσα στο γάμο και, δεύτερον, με τη μεγαλύτερη εμπλοκή του κράτους στις γονικές υποχρεώσεις, πράγμα που στοχεύει στην ενίσχυση των οικονομικών παροχών αλλά και των ευθυνών των γονέων απέναντι στα παιδιά τους και στη διασφάλιση αυτών μακροπρόθεσμα, ανεξάρτητα από τη μελλοντική σχέση των δύο γονέων.

Πάντως, κατά τη σύγχρονη περίοδο, λόγω της πολυπλοκότητας των ατομικών διαδρομών των γονέων μετά το διαζύγιο ή το χωρισμό, συχνά οι ιδιωτικές υποχρεώσεις και οι ευθύνες των γονέων – και ιδιαίτερα από τη μεριά του πατέρα – δεν γίνονται σεβαστές ή αναδεικνύονται ανεπαρκείς στις νέες καταστάσεις που διαμορφώνονται. Το κράτος, είναι, λοιπόν, σε θέση ή πρέπει να επέμβει για να εξασφαλίσει τη διαβίωση και τη συντήρηση των παιδιών; Πώς εμπλέκονται οι δημόσιες και οι ιδιωτικές παροχές σε σχέση με τις γονικές υποχρεώσεις; Με ποιο τρόπο θα πρέπει να επέμβει η πολιτεία προκειμένου να διασφαλιστεί η εμπλοκή και των δύο γονέων στην ανατροφή του παιδιού και να εξαναγκάσει τον «απόντα» γονέα να ανταποκριθεί στις οικονομικές του

υποχρεώσεις; Τα συστήματα κοινωνικής προστασίας στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, που βρίσκονται σήμερα σε κρίση, μπορούν να παρέμβουν και με ποιο τρόπο;

Ένα θέμα ενδεικτικό των σημερινών εξελίξεων είναι και η καθιέρωση του όρου «οικογένεια με ένα γονέα», πράγμα που αποτελεί ένδειξη της απόστασης που παίρνει το κράτος σε σχέση με το «παραδοσιακό» μοντέλο οικογένειας ως σημείο αναφοράς. Πάντως, η επικράτηση του όρου «μονογονεϊκή οικογένεια», για τον προσδιορισμό των μικρών οικογενειών που υπάρχει ένας μόνον γονέας, από τη μια μεριά συνέβαλε στον «αποστιγματισμό» των διαφορετικών οικογενειακών καταστάσεων και ενίσχυσε την ουδετερότητα ως προς την αντιμετώπιση των μετασχηματισμών της δομής της οικογένειας. Από την άλλη μεριά, υπογραμμίζει τις οικονομικές και άλλες δυσκολίες που συνδέονται με το γεγονός ότι ένας μόνο γονέας έχει επιφορτιστεί με την αποκλειστική υπευθυνότητα της ανατροφής του-ων παιδιού-ών του.

Παρ' όλο που η ελληνική οικογένεια παρουσιάζει ορισμένες ιδιαιτερότητες έναντι της δυτικοευρωπαϊκής οικογένειας και διατηρούνται μέχρι σήμερα αρκετά συντηρητικά στοιχεία, θα εξετάσουμε τις εξελίξεις όσον αφορά τις οικογένειες με ένα γονέα σε σχέση με τις αλλαγές στις ευρωπαϊκές χώρες, προκειμένου να έχουμε κάποια συγκριτικά δεδομένα. Θα διερευνήσουμε κατ' αρχήν τις δημογραφικές διαστάσεις των μονογονεϊκών οικογενειών και τους τρόπους εισόδου στη μονογονεϊκότητα. Στη συνέχεια, θα αναφερθούμε τόσο στις ευθύνες και τις υποχρεώσεις των δύο γονέων απέναντι στα παιδιά τους και στις επεμβάσεις-παροχές της πολιτείας ως εγγυητή για τη στήριξη της μονογονεϊκότητας, αλλά και στους σύγχρονους προβληματισμούς σχετικά με την κοινωνική προστασία της πληθυσμιακής αυτής ομάδας.

I. ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΩΝ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΩΝ ΜΕ ΕΝΑ ΓΟΝΕΑ

Αναφορικά με τις σύγχρονες τάσεις και τον αριθμό των μονογονεϊκών οικογενειών, είναι απαραίτητο να διευκρινιστεί ότι η ποικιλία των στοιχείων των εθνικών πηγών και οι διαφορετικοί ορισμοί, που χρησιμοποιούνται στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ) για τη μέτρηση των νοικοκυριών με παρουσία ενός μόνον γονέα (κυρίως όσον αφορά την ηλικία των παιδιών), δεν μας επιτρέπουν να έχουμε μια σαφή εικόνα για την αριθμητική τους διάσταση. Επίσης, είναι δύσκολο να επισημανθούν οι μόνον γονείς σε πολυεστιακά νοικοκυριά.

Τα δεδομένα του Πίνακα 1 αναφέρονται, λοιπόν, σε εκτιμήσεις για τα ποσοστά των νοικοκυριών με μόνους γονείς και ανήλικο-α παιδιά-ά κάτω των 18 χρόνων και κάτω των 15 χρόνων το 1991, στο σύνολο των νοικοκυριών με παιδιά στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, στις αρχές της δεκαετίας του '90.

Όπως φαίνεται, η πλειονότητα των μόνων γονέων είναι σε όλες τις χώρες γυναίκες, ενώ εξετάζοντας τα αντίστοιχα ποσοστά τρία βασικά μοντέλα διακρίνονται:

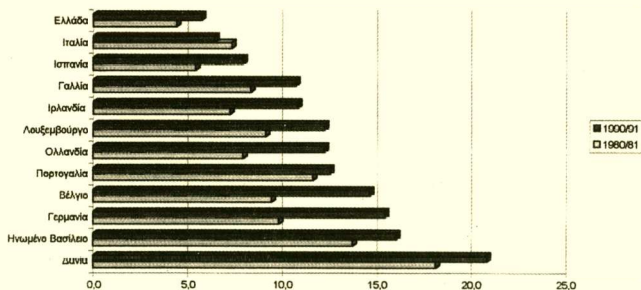
1. το «σκανδιναβικό μοντέλο», όπου παρατηρούνται αρκετά υψηλά ποσοστά μονογονεϊκών οικογενειών: ένα στα πέντε νοικοκυριά είναι με ένα γονέα (20% περίπου),

2. το «μοντέλο της κεντρικής Ευρώπης» (Γερμανία, Γαλλία, Βέλγιο, Λουξεμβούργο, Ολλανδία, Ηνωμένο Βασίλειο), με ποσοστά μόνων γονέων που κυμαίνονται σε μια ενδιάμεση κατάσταση (10%-15% του συνόλου των νοικοκυριών), και

3. το «μεσογειακό μοντέλο» (Ιταλία, Ελλάδα και Ιρλανδία), όπου τα ποσοστά των μόνων γονέων είναι αρκετά πιο χαμηλά και αντιστοιχούν στο 5%-7% του συνόλου των οικογενειών με παιδιά.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1

Μονογονεϊκές οικογένειες με παιδιά κάτω των 15 χρόνων
στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης

Τα δεδομένα της Γραφικής Παράστασης 1 μας δείχνουν εξάλλου τις τάσεις εξέλιξης των μονογονεϊκών οικογενειών με παιδιά κάτω των 15 χρόνων κατά τη δεκαετία 1980-1990 στις χώρες της ΕΕ. Όπως φαίνεται, η ποσοστιαία αναλογία των οικογενειών με ένα γονέα στο σύνολο

λο των νοικοκυριών αυξάνεται σ' όλες τις χώρες σημαντικά. Το Ηνωμ. Βασίλειο και η Δανία εμφανίζουν τη μεγαλύτερη αναλογία, ενώ η Ελλάδα τη μικρότερη.

Η κατανομή των μόνων γονέων ανάλογα με το φύλο τους μας επιβεβαιώνει ότι η πλειονότητα των μονογονεϊκών νοικοκυριών στην Ευρώπη έχει αρχηγό γυναίκα (83,3%) και ότι οι μόνοι πατέρες αποτελούν τη μειονότητα. Για την Ελλάδα δεν υπάρχουν σχετικές έρευνες ώστε να εκτιμήσουμε το ποσοστό των μονογονεϊκών οικογενειών με αρχηγό άνδρα. Πάντως, με βάση τα δεδομένα μικρής κλίμακας έρευνας που έγινε από τον ΕΟΠ (Εθνικός Οργανισμός Πρόνοιας) στην περιοχή Περιστερίου, μόλις 3% από τις μονογονεϊκές οικογένειες είχαν αρχηγό άνδρα (Χατζώκου, 1990).

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Ποσοστιαία αναλογία μόνων γονέων με ανήλικα παιδιά στο σύνολο των νοικοκυριών με παιδιά στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, 1989, 1991

	1989	1989	1990/91
Χώρες	<i>Μόνες μητέρες (παιδί μικρότερο των 18 χρόνων) %</i>	<i>Μόνοι γονείς (παιδί μικρότερο των 18 χρόνων) %</i>	<i>Μόνοι γονείς (παιδί μικρότερο των 15 χρόνων) %</i>
Βέλγιο	8	10	14,6
Δανία	28	31	20,4
Γερμανία	10	12	15,4
Ελλάδα	4	5	5,7
Ισπανία	5	6	6,0
Γαλλία	10	11	10,8
Ιρλανδία	8	9	10,7
Ιταλία	5	7	—
Λουξεμβούργο	8	*	12,3
Ολλανδία	9	12	12,2
Πορτογαλία	8	10	9,0
Ην. Βασίλειο	14	15	19,0
Ευρώπη των 12	9	11	

Πηγή: 1989: Eurostat, *Labour Force Survey*.

1991: Eurostat, 1995, *European Observatory on National Family Policies, A Synthesis of National Family Policies*.

Πάντως, αν και σε όλες τις ευρωπαϊκές χώρες η αναλογία των μονογονεϊκών οικογενειών στο σύνολο των νοικοκυριών αυξάνεται, εν τούτοις αυτές εξακολουθούν να αποτελούν τη μειονότητα των οικογενειών.

II. ΤΡΟΠΟΙ ΕΙΣΟΔΟΥ ΣΤΗ ΜΟΝΟΓΟΝΕΪΚΟΤΗΤΑ

Θα εξετάσουμε στη συνέχεια τους τρόπους εισόδου στη μονογονεϊκότητα διερευνώντας την οικογενειακή κατάσταση των μόνων γονέων. Στις περισσότερες περιπτώσεις, όπως έχει επισημανθεί, η μονογονεϊκότητα δεν αποτελεί μια συνειδητή επιλογή αλλά μια αναγκαστική λύση και είναι αποτέλεσμα της ατομιστικής λογικής που επικρατεί στη σύγχρονη οικογένεια. Εξάλλου, η διάλυση της έγγαμης συμβίωσης και η εκτός γάμου γεννητικότητα, που καταλαμβάνει ένα σημαντικό ποσοστό στο σύνολο των γεννήσεων, αποτελούν τους πιο βασικούς παράγοντες στη δημιουργία της μονογονεϊκής οικογένειας.

Ας δούμε, λοιπόν, πιο συγκεκριμένα πώς διαμορφώνονται τα ποσοστά των διαζυγίων και ο αριθμός των εκτός γάμου γεννήσεων κατά την τελευταία τριακονταετία στις χώρες της Ευρώπης.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

*Εξέλιξη του δείκτη διαζυγίων (αναλογία σε 1000 κατοίκους)
στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, 1960-1995*

Χώρες	1960	1970	1980	1990	1995
Βέλγιο	0,5	0,7	1,5	2,0	3,5
Δανία	1,5	1,9	2,7	2,7	2,5
Γερμανία	1,0	1,3	1,8	2,0	2,1
Ελλάδα	0,3	0,4	0,7	0,6	1,1
Ισπανία	–	–	0,5	0,6	0,8
Γαλλία	0,7	0,8	1,5	1,9	2,0
Ιρλανδία	–	–	–	–	–
Ιταλία	–	0,2	0,5	0,5	0,5
Λουξεμβούργο	0,5	0,6	1,6	2,0	1,8
Ολλανδία	0,5	0,8	1,8	1,9	2,2
Πορτογαλία	0,1	0,1	0,6	0,9	1,2
Ην. Βασίλειο	0,5	1,1	2,8	2,9	2,9
Αυστρία	1,1	1,4	1,8	2,1	2,3
Φιλανδία	0,8	1,3	2,0	2,6	2,7
Σουηδία	1,2	1,6	2,4	2,3	2,6
Ευρώπη των 15	0,5	0,8	1,4	1,7	1,8

Πηγή: Eurostat, *Δημογραφικές στατιστικές*, 1996.

Μέσα σε 30 χρόνια τα διαζύγια αυξήθηκαν σημαντικά σε όλες τις ευρωπαϊκές χώρες. Εξετάζοντας το δείκτη διαζυγίων (αναλογία σε 1000 κατοίκους), διαπιστώνουμε σημαντικές διαφορές ανάμεσα στις χώρες. Έτσι, στις σκανδιναβικές χώρες, στο Ην. Βασίλειο και στο Βέλγιο οι άνδρες και οι γυναίκες χωρίζουν πιο εύκολα και παρατηρούνται εκεί οι πιο υψηλοί δείκτες. Σε μια ενδιάμεση θέση βρίσκονται οι χώρες της κεντρικής Ευρώπης (Γαλλία, Γερμανία, Ολλανδία) και, τέλος, στις χώρες της νότιας Ευρώπης παρατηρείται η πιο χαμηλή αναλογία διαζυγίων (Πίνακας 2).

Όχι μόνον τα διαζύγια αλλά και οι εκτός γάμου γεννήσεις αυξάνονται σημαντικά μετά τη δεκαετία του '80. Σύμφωνα, λοιπόν, με τα δεδομένα του Πίνακα 3, ο αριθμός των γυναικών που αποκτούν παιδιά χωρίς να είναι παντρεμένες αυξάνεται επίσης σημαντικά σε όλες σχεδόν

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

*Εκτός γάμου γεννήσεις στις χώρες της ΕΕ, 1990 - 1995
(αναλογία σε 100 γεννήσεις ζώντων)*

Χώρες	1960	1970	1980	1990	1995
Βέλγιο	2,1	2,8	4,1	11,6	15,0
Δανία	7,8	11,0	33,2	46,4	46,5
Γερμανία	7,6	7,2	11,9	15,3	16,1
Ελλάδα	1,2	1,1	1,5	2,2	3,0
Ισπανία	2,3	1,4	3,9	9,6	10,8
Γαλλία	6,1	6,9	11,4	30,1	36,1
Ιρλανδία	1,6	2,7	5,0	14,6	23,0
Ιταλία	2,4	2,2	4,3	6,5	8,1
Λουξεμβούργο	3,2	4,0	6,0	12,8	13,1
Ολλανδία	1,4	2,1	4,1	11,4	15,5
Πορτογαλία	9,5	7,3	9,2	14,7	18,7
Ην. Βασίλειο	5,2	8,0	11,5	27,9	33,6
Αυστρία	13,0	12,8	17,8	23,6	27,4
Φιλανδία	4,0	5,8	13,1	25,2	33,1
Σουηδία	11,3	18,6	39,7	55,2	53,0
Ευρώπη των 15	5,1	5,6	9,6	19,6	23,4

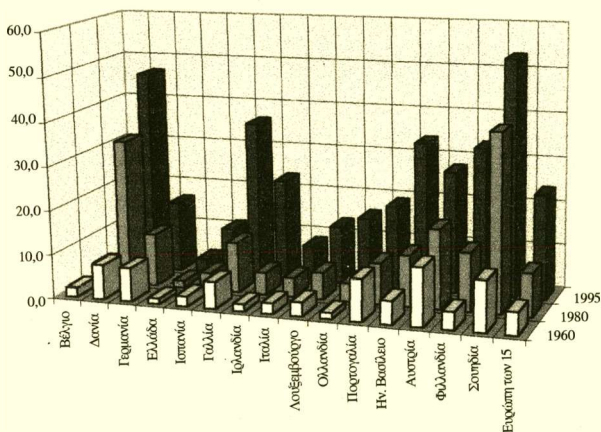
Πηγή: Eurostat, *Δημογραφικές στατιστικές*, 1995.

τις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Τα ποσοστά διαφοροποιούνται σημαντικά με βάση το τριπλό μοντέλο που αναφέραμε πιο πάνω: τα υψηλότερα ποσοστά παρατηρούνται στις σκανδιναβικές χώρες, όπου κατά

την πρόσφατη περίοδο η αναλογία είναι μία στις δύο περίπου γεννήσεις (45%-55%), ακολουθούν οι χώρες της κεντρικής Ευρώπης, όπου τα αντίστοιχα ποσοστά κυμαίνονται γύρω στο 30% (Γαλλία, Ην. Βασίλειο, Αυστρία), ενώ στις χώρες του νότου καθώς και στην Ολλανδία, Ιρλανδία, Λουξεμβούργο τα ποσοστά των εξώγαμων γεννήσεων κυμαίνονται σε χαμηλότερα επίπεδα (γύρω στο 10-15% του συνόλου των γεννήσεων). Πάντως, χαρακτηριστικό των ιδιαιτεροτήτων που σημειώνονται στο πλαίσιο της ελληνικής οικογένειας είναι ότι έχουμε το χαμηλότερο ποσοστό εκτός γάμου γεννήσεων που αντιστοιχεί μόλις στο 3% του συνόλου των γεννήσεων ζώντων (Πίνακας 3, Διάγρ. 2).

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2

Εκτός γάμου γεννήσεις στις χώρες της ΕΕ, 1960, 1980, 1995
(αναλογία σε 100 γεννήσεις ζώντων)

Πηγή: Eurostat, Δημογραφικές στατιστικές, 1995.

Ποια, όμως, είναι η προηγούμενη οικογενειακή κατάσταση των μόνων γονέων; Ποιος είναι ο επικρατέστερος τρόπος εισόδου στη μονογονεϊκότητα; Δυστυχώς, είναι πολύ δύσκολο να απαντήσουμε στο ερώτημα αυτό, γιατί δεν υπάρχουν αξιόπιστα συγκριτικά δεδομένα, ούτε προβλέπονται ομοιογενοποιημένες εθνικές έρευνες και στατιστικές

για τη μέτρηση των ατόμων που συμβιώνουν χωρίς να έχουν παντρευτεί. Η μορφή αυτή της οικογένειας, αν και είναι πολύ δημοφιλής ανάμεσα στις νεότερες γενιές στις δυτικοευρωπαϊκές χώρες – σε αρκετές μάλιστα χώρες έχει ήδη θεσμοθετηθεί –, είναι πολύ δύσκολο να προσδιοριστεί επακριβώς όσον αφορά την ποσοστιαία αναλογία της.

Η κατανομή των μόνων γονέων ανάλογα με την οικογενειακή τους κατάσταση – με βάση τα δεδομένα σχετικής έκθεσης – μας δείχνει ότι οι περισσότεροι από αυτούς σήμερα στις χώρες της ΕΕ είναι «διαζευγμένοι/χωρισμένοι» και σε μικρότερο βαθμό «ανύπαντροι». Οι διαφορές ως προς τα ποσοστά των ανύπαντρων γονέων που παρατηρούνται ανάμεσα στις διάφορες ευρωπαϊκές χώρες αντιστοιχούν και πάλι στο τριπλό μοντέλο που περιγράψαμε σε σχέση με τα διαζύγια.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Ποσοστιαία κατανομή των μόνων γονέων στις χώρες της ΕΕ, ανάλογα με την οικογενειακή τους κατάσταση, 1989

Χώρες	Ανύπαντροι-ες	Χήροι-ες	Διαζευγμένοι-ες	Διαζευγμένοι-ες Χωρισμένοι-ες	Χωρισμένοι-ες
Βέλγιο	5	51	20	1	24
Δανία	11	7	A	80	
Γερμανία	20	18	45		16
Ελλάδα	A	A	A		A
Ισπανία*	12	61		27	
Γαλλία	19	24		57	
Ιρλανδία* (α)	3	72		24	
Ιταλία	10	43	6		40
Λουξεμβούργο	12	53	25		10
Ολλανδία	15	17	59		9
Πορτογαλία	A	A	A	A	A
Ηνωμένο Βασίλειο	23	13	44		20

Πηγή: Κογκίδου, 1995, σ. 40 από: EC, *Lone Parent Families in the European Community, 1989 Report*.

* Μόνες μητέρες

(α) Τα δεδομένα αναφέρονται μόνο σε ενήλικους που έχουν παιδιά, ανεξάρτητα από την ηλικία τους

Πράγματι, συναντάμε πιο πολλούς ανύπαντρους γονείς στις σκανδιναβικές χώρες, όπου οι γεννήσεις εκτός γάμου, όπως είδαμε, είναι πολύ πιο συχνές. Σε μια ενδιάμεση θέση βρίσκονται οι χώρες της κεντρικής Ευρώπης. Τέλος, στις μεσογειακές χώρες (Ισπανία), καθώς και στην Ιρλανδία και το Λουξεμβούργο, υπερτερούν οι γονείς που είναι χήροι-ες και διαζευγμένοι-ες (Πίνακας 4).

Επειδή δεν υπάρχουν αντίστοιχα δεδομένα για την Ελλάδα, ενδεικτικά αναφέρουμε κάποια ευρήματα από την έρευνα του ΕΟΠ, στην οποία διαπιστώθηκε ότι οι μόνοι γονείς ήταν στην πλειονότητά τους γυναίκες (97%). Σύμφωνα, λοιπόν, με τα δεδομένα, οι μισές μητέρες ήταν διαζευγμένες (50%), υπήρχαν λίγες (16%) χήρες και μόνον δύο στις δέκα (21%) μητέρες ήταν ανύπαντρες και μόνες (Χατζώκου, 1990).

Ας σημειωθεί, επίσης, ότι η μονογονεϊκή οικογένεια δεν αποτελεί μια σταθερή μορφή οικογένειας, ούτε, υποχρεωτικά, μια μακροχρόνια κατάσταση για τα μέλη της. Για τον μόνο γονέα, η κατάσταση αυτή αποτελεί μια μεταβατική περίοδο που είτε καταλήγει σε μια νέα σχέση είτε τελειώνει τυπικά όταν τα παιδιά φτάσουν στο όριο ηλικίας από το οποίο δεν θεωρούνται πλέον «εξαρτώμενα παιδιά» (Κογκίδου, 1995). Έτσι, παρά τη σταδιακή αύξηση που παρουσιάζει, δεν τείνει να γίνει μια πιο μόνιμη κατάσταση σε σχέση με το παρελθόν. Όπως αναφέρει η Α. Ρίτρου (1994), η κατάσταση της μονογονεϊκότητας μεταβάλλεται, και συγκεκριμένα 64% τέτοιων περιπτώσεων καταλήγουν σε κάποια συμβίωση, νόμιμη ή όχι, ενώ για τους μισούς γονείς αυτό συμβαίνει το πολύ μέσα σε τέσσερα χρόνια (Ρίτρου, 1994).

Αν και συχνά η μονογονεϊκή οικογένεια θεωρείται ότι αποτελείται από μια νέα μητέρα ανύπαντρη και το μικρό παιδί της, η εικόνα αυτή, όπως είδαμε, δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα. Έτσι, σε όλες τις χώρες της ΕΕ η πλειονότητα των μόνων γονέων είναι γυναίκες, ενώ, αντίθετα απ' ό,τι αναμενόταν, οι περισσότερες είναι διαζευγμένες-χωρισμένες και χήρες και σε μικρότερο βαθμό ανύπαντρες. Αυτό έχει σαν συνέπεια οι μόνες μητέρες να έχουν παιδιά μεγαλύτερης ηλικίας συγκριτικά με τις παντρεμένες γυναίκες, γεγονός που αφ' ενός διαφοροποιεί τις προτεραιότητες των οικογενειών αυτών και αφ' ετέρου υπογραμμίζει τις ανάγκες τους (OCDE, 1990, σ. 43).

III. ΓΟΝΙΚΕΣ ΕΥΘΥΝΕΣ ΚΑΙ ΥΠΟΧΡΕΩΣΕΙΣ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΤΟ ΠΑΙΔΙ

Σε όλες τις κοινωνίες υπάρχει η υποχρέωση «ανατροφής-συντήρησης» των παιδιών, προκειμένου αυτά να μπορέσουν να επιβιώσουν, θέμα που

έχει διερευνηθεί εμπεριστατωμένα από τους ανθρωπολόγους. Οι χώρες του δυτικού κόσμου περιλαμβάνονται, σχεδόν στο σύνολό τους, σε αυτές που η ευθύνη της ανατροφής και συντήρησης του-ων παιδιού-ών ανήκει στο σύζυγο της μητέρας.

Ωστόσο, η ανάληψη της ευθύνης για τη διαβίωση του παιδιού από το σύζυγο της μητέρας, όχι σήμερα αλλά και από παλιά, δεν ήταν επαρκής και δεν κάλυπτε όλες τις περιπτώσεις. Πολλές μελέτες έχουν επισημάνει τις δυσκολίες που αντιμετώπιζαν οι χήρες ή οι μόνες μητέρες. Πράγματι, η «γυναικεία» φτώχεια και η εξάρτηση των μονογονεϊκών οικογενειών δεν αποτελεί καινούργιο πρόβλημα, αλλά αποτελούσε σύνθετο φαινόμενο και κατά το παρελθόν (Lefaucher, 1996).

Το ερώτημα «ποιος είναι υπεύθυνος για την ανατροφή και συντήρηση των ανήλικων παιδιών» παραμένει και σήμερα πολύ επίκαιρο και βρίσκεται στο επίκεντρο του προβληματισμού και των συζητήσεων. Στο ερώτημα αυτό μπορούμε, υποθετικά, να απαντήσουμε ότι υπεύθυνοι είναι «αυτοί που γέννησαν το παιδί», και ειδικότερα η μητέρα, με την οικιακή και διαπαιδαγωγική της συνεισφορά από τη μια μεριά και με τη μισθωτή της απασχόληση από την άλλη, και ο πατέρας, με την οικονομική του συμβολή στη διατροφή των παιδιών (Martin, 1996γ).

Εξάλλου, ο προσδιορισμός των οικογενειακών υποχρεώσεων είναι δυνατόν να βασιστεί σε νομικούς δεσμούς (δηλ., στο γάμο), σε βιολογικούς (γονείς) και σε κοινωνικούς δεσμούς (δηλ., στη συγκατοίκηση). Σε όλες σχεδόν τις ευρωπαϊκές χώρες υπάρχει συναίνεση όσον αφορά τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις των γονέων. Οι υποχρεώσεις συνοψίζονται βασικά σε τρεις (Millar και Warman, 1996):

1. Επιμέλεια/φροντίδα/και εν γένει γονική ευθύνη μέχρι το παιδί να ενηλικιωθεί (18 ή 19 χρόνων).
2. Διατροφή/στέγαση/έλεγχος.
3. Συντήρηση/υποχρέωση για οικονομική προστασία του παιδιού.

Οπωσδήποτε, οι γονείς στις περισσότερες χώρες ενισχύουν οικονομικά τα παιδιά τους, ακόμη και όταν αυτά ενηλικιωθούν, ανάλογα με τις περιστάσεις (αν, π.χ., σπουδάζουν), ενώ η διαδικασία ανεξαρτητοποίησης των παιδιών έχει σημαντικά διαφοροποιηθεί πρόσφατα εξ αιτίας διαφόρων παραγόντων αλλά και των δυσκολιών ένταξης των νέων στην αγορά εργασίας, πράγμα που έχει σαν αποτέλεσμα την επιμήκυνση του χρόνου συγκατοίκησης των δύο γενεών (Mauger et al., 1994· Galland, 1996).

Τι γίνεται όμως ως προς τις υποχρεώσεις των γονέων και ιδιαίτερα αυτών που είναι απόντες; Το γεγονός ότι οι περισσότεροι μόνοι γονείς είναι γυναίκες – διαζευγμένες, χωρισμένες και σε μικρότερο βαθμό ανύπαντρες – θέτει επιτακτικά τα ζητήματα. Με ποιο τρόπο οι δυτικές κοινωνίες θα πρέπει να αντιμετωπίσουν τη «διάλυση» του γάμου: ως ένα «μέγα δεινό» υπεύθυνο για την αυξημένη παρουσία μη κοινωνικοποιημένων ατόμων ή ως ένα «κοινωνικό πρόβλημα»; Και με ποιο τρόπο οι υποχρεώσεις που βαρύνουν στους συντρόφους-γονείς στις περιπτώσεις μονογονεϊκότητας θα γίνουν σεβαστές;

Λόγω της πολυπλοκότητας των καταστάσεων που δημιουργούνται μετά τη γέννηση του παιδιού έξω από το γάμο ή μετά από διαζύγιο, πολλά είναι τα θέματα που θα πρέπει να αντιμετωπιστούν από την πολιτεία: Πώς πρέπει να γίνεται η κατανομή της γονικής μέριμνας και των οικονομικών υποχρεώσεων, όταν το παιδί δεν μένει με τον πατέρα του αλλά με κάποιον άλλο; Ποιες είναι οι υποχρεώσεις του πρώτου για διατροφή; Τι γίνεται με τις, πέρα από τις οικονομικές, υποχρεώσεις του «απόντα» πατέρα; Ποια παιδιά πρέπει ο γεννήτορας να συντηρεί σε προτεραιότητα, όταν τα οικονομικά του μέσα είναι περιορισμένα: τα παιδιά με τα οποία μένει μαζί, ανεξάρτητα αν είναι δικά του, ή αυτά των οποίων έχει την πατρότητα αλλά δεν κατοικεί μαζί τους; Τι γίνεται με τους κανόνες που διέπουν τη «συγκατοίκηση», που προκαλούν τη διακοπή των βοηθημάτων στις περιπτώσεις που η γυναίκα συγκατοικεί με κάποιον που δεν είναι ο πατέρας του παιδιού της;

Οι απόψεις αυτές θέτουν μια άλλη σειρά ερωτημάτων, δηλαδή αν η διάλυση του γάμου-συμβίωσης είναι «ιδιωτική υπόθεση» που διέπεται από τους ισχύοντες κανόνες του αστικού δικαίου ή μήπως πρέπει να αντιμετωπίζεται ως ένας «κίνδυνος» που θα πρέπει να λαμβάνεται υπ' όψη στην κοινωνική ασφάλιση, όπως η ασθένεια, η ανεργία και η αναπηρία.

Η κατάσταση των ανύπαντρων γονέων διαφοροποιείται βέβαια σε σχέση με τους παντρεμένους γονείς ακόμη και αν αυτοί συγκατοικούν. Ενώ οι ανύπαντρες μητέρες αναλαμβάνουν αυτόματα όλες τις ευθύνες τους, για τους πατέρες πρέπει να προηγηθεί αναγνώριση. Σήμερα, όλες οι δυτικές χώρες καλούνται να δώσουν λύσεις στο θέμα της επιβίωσης των παιδιών που ζουν με ένα γονέα, όπως παλιότερα έπρεπε να αντιμετωπίσουν το θέμα της νομιμοποίησης των παιδιών που γεννιόντουσαν έξω από το γάμο.

Μιλώντας, ωστόσο, για οικογενειακές υποχρεώσεις, δύο διαστάσεις υποκρύπτονται: η διανοητική και η πολιτική. Υπάρχουν, όμως, πολλά θέματα που θα πρέπει να αποσαφηνιστούν, όπως κατά πόσον οι

συγγενικές σχέσεις έχουν ένα ιδιαίτερο νοητικό περιεχόμενο και ορίζονται ως «υποχρεώσεις» ή ως «ευθύνες» και σε ποιες περιπτώσεις εφαρμόζεται η διάκριση αυτή. Η κατανόηση όλων αυτών των θεμάτων και εννοιών είναι πολύ σημαντική, γιατί θα μας υποδείξει σε ποιες περιπτώσεις οι κυβερνήσεις θα πρέπει να δώσουν μεγαλύτερη προσοχή και έμφαση και τι είδους πολιτικές πρέπει να εφαρμόσουν στο θέμα των οικογενειακών υποχρεώσεων (Finch και Mason, 1993).

Με βάση τις πιο πάνω επιστημονικές, δύο βασικά σημεία φαίνεται ότι θα πρέπει να επαναπροσδιοριστούν στα πλαίσια της πολιτικής για την οικογένεια: αφ' ενός ο ρόλος του κράτους ως εγγυητή στη ρύθμιση των ζητημάτων που έχουν σχέση με τις υποχρεώσεις των γονέων, όταν ο γάμος ή η κοινή συμβίωση τελειώσει είτε εξ αιτίας διαζυγίου είτε εξ αιτίας χωρισμού, και αφ' ετέρου οι υποχρεώσεις των δύο γονέων απέναντι στα παιδιά τους και ειδικότερα οι υποχρεώσεις του συχνά «από-ντα πατέρα» που η απουσία του, όπως έχει αποδειχθεί, είναι μια «νεο-γονική βλάβη» στην πορεία εξέλιξης της προσωπικότητας του παιδιού (Γαλάνης, 1995, σ. 39).

IV. ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΠΑΡΟΧΕΣ ΓΙΑ ΤΗ ΜΟΝΟΓΟΝΕΪΚΗ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΣΤΙΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΕΣ ΧΩΡΕΣ: ΣΕ ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ ΜΙΑΣ ΝΕΑΣ ΙΣΟΡΡΟΠΙΑΣ

α) Η προστασία της μονογονεϊκής οικογένειας στην Ευρώπη

Η μελέτη της οικογενειακής πολιτικής αποτελεί ένα πολύ δύσκολο εγχείρημα, γιατί εισχωρεί σ' έναν τομέα όπου ακόμη και ο εννοιολογικός προσδιορισμός μοιάζει να ανθίσταται στην κοινωνιολογική προσέγγιση. Απ' όσο γνωρίζουμε, καμία μελέτη δεν έχει μέχρι σήμερα πραγματοποιηθεί που να αναφέρεται στη εμφάνιση και στη χρήση του όρου «οικογενειακή πολιτική».

Ο Kellerhals (1985) διακρίνει στην πολυπλοκότητα των πολιτικών για την οικογένεια τρεις βασικά άξονες δράσης: α) στα μέτρα που απευθύνονται σε οικογένειες προκειμένου να ξεπεράσουν έκτακτες κρίσεις, β) στα μέτρα που αποβλέπουν στην ενίσχυση και στην ακεραιότητα του θεσμού της οικογένειας, και γ) στις πολιτικές και μέτρα για τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης που αποβλέπουν στην αρμονία, στη συνοχή, στην υγεία των μελών στο σύνολό τους. Η κατηγοριοποίηση αυτή δείχνει την αδυναμία να δοθεί στην οικογενειακή πολιτική ένας απλός και γενικά αποδεκτός ορισμός· τόσο, δηλαδή, το φάσμα των παρεμβάσεων και ρυθμίσεων διαφέρει και ποικίλλει.

Πάντως, ολοένα και πιο πολύ σήμερα οι κρατικές πολιτικές στις χώρες της ΕΕ για την οικογένεια εγκαταλείπουν το ενιαίο μοντέλο οικογένειας και τις «γενικευμένες παροχές» – χωρίς τον έλεγχο του εισοδήματος – που για πολλά χρόνια αποτελούσε το κυρίαρχο μοντέλο, για να δώσουν προτεραιότητα σε κατηγορίες πληθυσμού με οξυμμένα προβλήματα, γεγονός που φαίνεται από τα πρόσφατα μέτρα που λαμβάνονται για τις μόνες γυναίκες με παιδιά, για τις οικογένειες με στεγαστικά προβλήματα, για τα παιδιά σε οικογένειες διπλής σταδιοδρομίας κ.λπ. (Pirtou, 1994).

Επειδή είναι πολύ δύσκολο να μιλήσουμε για μια ενιαία και ομοιογενεποιημένη κοινωνική πολιτική για την οικογένεια στη Ευρώπη και αδύνατο να συγκρίνουμε τις ιδιαιτερότητες των παροχών σε κάθε χώρα (Hantrais, 1995), θα εξετάσουμε πολύ σχηματικά, στη συνέχεια, αν προβλέπονται επιδόματα-παροχές για την οικογένεια, και ειδικότερα για τον μόνο γονέα αν έχει θεσπιστεί κάποια «εγγύηση διαβίωσης των παιδιών» στις χώρες της δυτικής Ευρώπης και στη χώρα μας.

Ας επιστημανθεί ότι, αν και, σε αρκετές χώρες της δυτικής και κεντρικής Ευρώπης, οι πολιτικές που έχουν θεσπιστεί στοχεύουν να εξασφαλίσουν ένα ελάχιστο εισόδημα στις μόνες μητέρες και έχουν ενσωματώσει τη «μονογονεϊκότητα» και το «χωρισμό» στην κοινωνική ασφάλιση, σε αρκετές χώρες δεν υπάρχει καμιά πρόβλεψη.

Ο Πίνακας 5 καταγράφει το είδος των οικογενειακών επιδομάτων που προβλέπονται σήμερα μέσα από το ισχύον σύστημα κοινωνικής ασφάλισης στις διάφορες ευρωπαϊκές χώρες, χωρίς να αναφέρεται το ύψος των επιδομάτων και οι ιδιαιτερότητες στην κάλυψη. Η πρώτη στήλη του Πίνακα αναφέρεται στα γενικά επιδόματα, ενώ η δεύτερη και η τρίτη αφορούν τους μόνους γονείς. Ας σημειωθεί ότι στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες προβλέπονται «γενικά σχήματα» για οικογενειακά επιδόματα με διάφορες ρυθμίσεις – ανάλογα με το εισόδημα του γονέα, τον αριθμό των παιδιών κ.λπ. –, ενώ το ύψος των επιδομάτων καλύπτει ένα μικρό μόνον μέρος των γονικών δαπανών και παροχών προς το παιδί.

Σε αντίθεση με τα γενικά οικογενειακά επιδόματα που προβλέπονται σε όλες τις ευρωπαϊκές χώρες, «επιδόματα για μόνους γονείς» συναντάμε μόνον σε 6 από τις 16 χώρες που περιλαμβάνονται στον Πίνακα 5. Συγκεκριμένα, εκτός από τις σκανδιναβικές χώρες (Φιλανδία, Νορβηγία, Δανία, Σουηδία), προβλέπονται στη Γαλλία, το Ηνωμένο Βασίλειο και την Ιρλανδία, ενώ κάποιο είδος εξασφάλισης της διαβίωσης των παιδιών σε περιπτώσεις οικονομικής ανέχειας προβλέπεται σε περισσότερες χώρες.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5
Επιδόματα και διευκολύνσεις που προβλέπονται για γονείς σε
διάφορες ευρωπαϊκές χώρες, 1994

Χώρες	Οικογενειακά επιδόματα	Επίδομα μονογονεϊκής οικογένειας	Εγγύηση διαβίωσης παιδιού	Γονική άδεια
Φιλλανδία	ΝΑΙ	ΝΑΙ	ΝΑΙ	με αμοιβή
Νορβηγία	ΝΑΙ	ΝΑΙ	ΝΑΙ	με αμοιβή
Σουηδία	ΝΑΙ	ΝΑΙ	ΝΑΙ	με αμοιβή
Δανία	ΝΑΙ	ΝΑΙ	ΝΑΙ	με αμοιβή
Γαλλία	ΝΑΙ ¹	ΝΑΙ	ΝΑΙ	με αμοιβή ¹
Βέλγιο	ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΝΑΙ	προσωρινή διακοπή σταδιοδρομίας
Γερμανία	ΝΑΙ ²	ΟΧΙ	ΝΑΙ	με αμοιβή
Λουξεμβούργο	ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΝΑΙ	ΟΧΙ
Αυστρία	ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΝΑΙ	με αμοιβή
Πορτογαλία	ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΟΧΙ	χωρίς αμοιβή
Ισπανία	ΟΧΙ	ΟΧΙ	ΟΧΙ	χωρίς αμοιβή
Ελλάδα	ΝΑΙ ³	ΟΧΙ	ΟΧΙ	χωρίς αμοιβή
Ιρλανδία	ΝΑΙ	ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΟΧΙ
Ιταλία	ΟΧΙ	ΟΧΙ	ΟΧΙ	Μεταφορά άδειας μητρότητας
Ολλανδία	ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΟΧΙ	Δυνατότητα για μερικτή απασχόληση
Ην. Βασίλειο	ΝΑΙ	ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΟΧΙ

Πηγή: Millar & Warman, 1996, σ. 28.

1. Από το δεύτερο και κάθε επόμενο παιδί
2. Μέχρι ένα ανώτατο επιτρεπόμενο ύψος
3. Δεν υπάρχει γενικό σχήμα

Συγκεκριμένα, επιδόματα που εξασφαλίζουν τη διαβίωση του-ων παιδιού-ών, σε περίπτωση ανάγκης (όπως, π.χ., στη μη καταβολή διατροφής από τον πατέρα, στην αδυναμία της μητέρας κ.λπ.), περιλαμβάνονται στο σύστημα κοινωνικής ασφάλισης σε 9 από τις 16 χώρες του ίδιου Πίνακα. Εκτός από τις τέσσερις σκανδιναβικές χώρες (Φιλλανδία,

Νορβηγία, Σουηδία Δανία), υπάρχουν ρυθμίσεις στη Γαλλία, το Βέλγιο, τη Γερμανία και την Αυστρία. Η απουσία παρόμοιων ρυθμίσεων συναλλάττει και πάλι σε χώρες του νότου (Ισπανία, Ιταλία, Πορτογαλία, Ελλάδα) αλλά και σε άλλες χώρες όπως η Ιρλανδία, η Ολλανδία και το Ην. Βασίλειο (Πίνακας 5).

Τέλος, γονικές άδειες, που έχουν θεσπιστεί για την ενίσχυση των οικογενειών ανεξάρτητα από το σχήμα, προβλέπονται στις περισσότερες χώρες, αλλά σε λίγες έχουν καθιερωθεί με αμοιβή, ενώ οι σκανδιναβικές χώρες έχουν σαφώς το πιο ολοκληρωμένο σύστημα παροχών προς την οικογένεια και τη γυναίκα.

β) Η προστασία της μονογονεϊκής οικογένειας στην Ελλάδα

Εξετάζοντας τις ρυθμίσεις που ισχύουν στη χώρα μας όσον αφορά τον μόνο γονέα, διαπιστώνουμε ότι δεν υπάρχει πρόβλεψη επιδόματος για μονογονεϊκή οικογένεια και ειδικότερα για μόνη μητέρα. Έχει θεσπιστεί κάποιο επίδομα-βοήθημα προνοιακού χαρακτήρα που προορίζεται για την οικονομική στήριξη συγκεκριμένων ομάδων με αυξημένες δαπάνες ανατροφής των παιδιών.

Το θεσμικό πλαίσιο που σήμερα θεωρείται ξεπερασμένο (Ν. 4051/60) περί «προστασίας απροστάτευτων παιδιών» αφορά χρηματικές παροχές σε απροστάτευτα παιδιά. «Απροστάτευτα παιδιά» θεωρούνται αυτά που έχουν μείνει ορφανά και από τους δύο γονείς, όσα έχουν μείνει χωρίς πατρική προστασία (ο πατέρας είναι στη φυλακή, στρατιώτης κ.λπ.) καθώς και παιδιά που γεννιούνται εκτός γάμου (Αμίτσης, 1995· Παπαευαγγέλου, 1994).

Όσον αφορά τις προϋποθέσεις χορήγησης του επιδόματος-βοήθηματος αυτού, έχει επιλεγεί η εφαρμογή της προνοιακής τεχνικής που προβλέπει τον έλεγχο του εισοδήματος, ενώ δεν προβλέπεται μηχανισμός τακτικής αναπροσαρμογής του ποσού αυτού. Συγκεκριμένα, με βάση το άρθρο 1 του Π.Δ. 148/1997:

α) για τα παιδιά που διαβιούν με τους γονείς τους καθώς και για τα παιδιά που μένουν με συγγενείς, το μηνιαίο οικογενειακό εισόδημα δεν θα πρέπει να υπερβαίνει το ποσό των 80.000 δρχ. το μήνα (αφού αφαιρεθεί το ενοίκιο) και αυξάνεται για κάθε επί πλέον μέλος κατά 7.000 δρχ.,

β) το ύψος της μηνιαίας οικονομικής ενίσχυσης για κάθε παιδί που μένει με την οικογένειά του ή με άλλη οικογένεια είναι 15.000 δρχ. .

Όπως διαπιστώνουμε, το επίδομα για τη μόνη μητέρα που προβλέπεται στη χώρα μας είναι πολύ χαμηλό και σε καμία περίπτωση δεν επαρκεί για την κάλυψη των στοιχειωδών δαπανών συντήρησης των παιδιών. Έτσι, συχνά τα παιδιά αυτά οδηγούνται σε ιδρύματα, μια μορφή προνοιακής προστασίας υψηλότερου κόστους με αρνητικές επιπτώσεις για τα παιδιά. Ακόμη, οι διαδικασίες χορήγησης αυτού του επιδόματος είναι τόσο πολύπλοκες και χρονοβόρες που το καθιστούν αναποτελεσματικό.

Φορείς παιδικής προστασίας στη χώρα μας είναι το Υπουργείο Υγείας, το Υπουργείο Δικαιοσύνης, το Υπουργείο Εργασίας, η Εκκλησία και η Τοπική Αυτοδιοίκηση. Η τελευταία θα μπορούσε να παίξει καθοριστικό ρόλο με την ανάπτυξη καινοτόμων πρωτοβουλιών και να συμβάλει στην αναδιάρθρωση των υπαρχόντων θεσμών προκειμένου να αντιμετωπιστούν οι ανάγκες. Αλλά ακόμη οι παρεμβάσεις είναι περιορισμένες.

Δεν θα ήταν υπερβολή ο ισχυρισμός ότι, εκτός από την προτεραιότητα που έχουν οι μόνοι γονείς ως προς την επιλογή των παιδιών τους στους βρεφονηπιακούς σταθμούς, δεν καλύπτονται στη χώρα μας με άλλο τρόπο οι αυξημένες ανάγκες των οικογενειών αυτών, με αποτέλεσμα πολλοί από τους μόνους γονείς να αντιμετωπίζουν σοβαρά οικονομικά προβλήματα.

V. ΑΠΟΔΥΝΑΜΩΣΗ ΤΗΣ ΙΣΟΡΡΟΠΙΑΣ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΟ «ΙΔΙΩΤΙΚΟ» ΚΑΙ ΣΤΟ «ΔΗΜΟΣΙΟ» ΚΑΙ ΔΙΛΗΜΜΑΤΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

Από τα τέλη του 19ου αιώνα, το κράτος παρεμβαίνει στην οικογένεια μέσα από πολλά κανάλια. Η πολιτεία ελέγχει την ιδιωτική σφαίρα μέσα από διαφορετικές διαδικασίες (τη θεσμική, την οικονομική-ασφαλιστική, την κανονιστική κ.λπ.), οι οποίες έχουν ως αιώτερο στόχο την προστασία των μελών της οικογένειας, τη μείωση της εξάρτησής τους από το συγγενικό περιβάλλον και την ενίσχυση των σχέσεων μητέρας και παιδιού. Ειδικότερα, το κράτος συνετέλεσε και συνεχίζει να συντελεί στην εξασθένηση των σχέσεων εξάρτησης: α) της οικογένειας από τους στενούς συγγενείς, β) των γυναικών από τους άνδρες, και γ) των παιδιών από τους γονείς τους (Singly, 1993).

Ένα σημείο που θα πρέπει να επισημάνουμε εδώ είναι η αντίφαση που εμφανίζει η σύγχρονη οικογένεια: ενώ, από τη μια μεριά, επικεντρώνεται στο άτομο και, όπως είπαμε, η ποιότητα των σχέσεων αποτελεί βασική προϋπόθεση για την έγγαμη ή μη συμβίωση, από την άλλη

μεριά, η εμπλοκή του «κράτους» στην ιδιωτική ζωή αυξάνεται, πράγμα που συντελεί στη βελτίωση της ποιότητας ζωής των πολιτών. Όλα δείχνουν ότι η τάση για ανεξαρτητοποίηση του ατόμου και η κατάκτηση της ελευθερίας του συνοδεύονται από μεγαλύτερο έλεγχο και πιο ουσιαστική παρέμβαση του δημόσιου στην ιδιωτική σφαίρα. Διαδικασίες που, οπωσδήποτε, αποτελούν εγγύηση για τα μέλη της οικογένειας και συμβάλλουν στη δημιουργία ευνοϊκότερων και ισότιμων συνθηκών διαβίωσης προς όφελος όλων των μελών της οικογένειας (Singly, 1993).

Οι μέχρι σήμερα κρατικές παρεμβάσεις αποβλέπουν, λοιπόν, στην προστασία της οικογένειας – ανεξάρτητα από τη μορφή της – και των παιδιών και έχουν συμβάλει στη σύσφιξη των σχέσεων ανάμεσα στη μητέρα και στο παιδί της, μειώνοντας σημαντικά τις περιπτώσεις εγκατάλειψης αυτών σε ιδρύματα ή σε ανάδοχες οικογένειες.

Έτσι, το θέμα της συντήρησης των παιδιών που οξύνεται κατά την τελευταία δεκαετία με την αύξηση της μονογονεϊκότητας, αν και αποτελεί ιδιωτικού δικαίου υπόθεση, μετατέθηκε στην «κοινωνική σφαίρα», εφ' όσον οι περισσότερες δυτικοευρωπαϊκές χώρες θέσπισαν εδώ και μερικά χρόνια μέτρα – διαφορετικά η κάθε μια – που στοχεύουν να βοηθήσουν τις γυναίκες που δεν μπορούν να εξασφαλίσουν κάποια διατροφή για το παιδί τους από τον πατέρα.

Από τα τέλη, όμως, της δεκαετίας του '80, κάτω από την πίεση των νέων κοινωνικών και δημογραφικών δεδομένων (όπως η ανεργία, η γήρανση του πληθυσμού κ.λπ.), που έχουν ως αποτέλεσμα τον περιορισμό των οικονομικών πόρων και την κρίση του «Κράτους Πρόνοιας», βρισκόμαστε αντιμέτωποι με την αναμόρφωση του «οικογενειακού ζητήματος» και την αποδυνάμωση της ισορροπίας που επικρατούσε ανάμεσα στο «ιδιωτικό» και στο «δημόσιο» (Le Gall, Martin, 1996).

Πάντως, το γεγονός ότι σήμερα αναφερόμαστε στο «οικογενειακό ζήτημα» σε σχέση με το «κοινωνικό» οφείλεται στο ότι θέλουμε να υπογραμμίσουμε τις προβληματικές πλέον σχέσεις που έχει το «δημόσιο» (κρατικές ρυθμίσεις, κοινωνικές πολιτικές) με το «ιδιωτικό» (δηλ., τους γονείς). Πολυάριθμες πρόσφατες μελέτες υπογραμμίζουν την αναδίπλωση της κανονιστικής και της θεσμικής διάστασης, τις αδυναμίες και τις αντιφάσεις της κρατικής παρέμβασης στη θέσπιση παροχών για τις μονογονεϊκές καταστάσεις, ενώ όλοι συμφωνούν με τη διαπίστωση της αυξανόμενης ουδετερότητας του «δημόσιου» απέναντι στην «ιδιωτική οργάνωση» (Martin, 1996α, σ. 247).

Πράγματι, τα συστήματα κοινωνικής προστασίας στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης βρίσκονται σήμερα σε κρίση, όχι μόνον εξ αιτίας

των οικονομικών δυσκολιών που αντιμετωπίζουν, αλλά και εξ αιτίας της περιορισμένης δυνατότητας να αντιμετωπίσουν την πολυμορφία και τη συνθετότητα των κοινωνικών προβλημάτων, που εμφανίστηκαν λόγω των δημογραφικών και οικονομικών αλλαγών, καθώς και της αδυναμίας τους να προσαρμοστούν στις νέες ανάγκες. Υπάρχει, λοιπόν, ανάγκη για αλλαγές, για πιο ευέλικτες μορφές κοινωνικής προστασίας για νέα μοντέλα και σχήματα προσαρμοσμένα στις σημερινές εξελίξεις της οικογένειας (Roll, 1991).

Η ανάγκη για εξεύρεση κάποιας λύσης και η κατανομή της επιβάρυνσης ανάμεσα στο κράτος και στην οικογένεια βρίσκονται στο επίκεντρο των συζητήσεων σε όλες τις ανεπτυγμένες βιομηχανικά χώρες σήμερα. Η εμφάνιση ενός νέου μοντέλου που ονομάζεται *Welfare-Mix* (Μικτό προνοιακό μοντέλο), με το οποίο υποστηρίζεται η κινητοποίηση και άλλων δυνάμεων και μέσων καθώς και ιδιωτικών πρωτοβουλιών και εθελοντών σε διάφορα επίπεδα, που δρουν και ενεργούν συγχρόνως και συμπληρωματικά σε σχέση με τις δημόσιες παροχές, αποκαλύπτει την ανησυχία της πολιτείας αλλά και την τάση να κατευθύνει ορισμένες υπηρεσίες προς την οικογένεια (Martin, 1995· Martin, 1996α· Millar και Warman, 1996).

Ακόμη, εν όψει των νέων κινδύνων και νέων αναγκών που έχουν κατά την πρόσφατη περίοδο εμφανιστεί (αύξηση των διαζυγίων, των εξώγαμων γεννήσεων κ.λπ.), η οικογένεια γίνεται ολοένα και πιο εύαλωτη, ενώ η θέση του δικτύου των συγγενών ενισχύεται σημαντικά. Οι πιο πάνω παράγοντες επιδρούν θετικά και οδηγούν στην κατά κάποιον τρόπο «επιστροφή της διευρυνόμενης οικογένειας» και στην επανδραστηριοποίηση των «πλεγμάτων διαγενεακών ανταλλαγών» στο πλαίσιο της σύγχρονης οικογένειας (Martin, 1996β· Pitrou, 1996).

Μέσα από τις σημερινές οικονομικές συγκυρίες, η διατήρηση του εισοδήματος, μέσω της επιδοματικής πολιτικής, δεν είναι δυνατόν να αποτελεί πλέον το μοναδικό στόχο της κοινωνικής πολιτικής – πράγμα που δεν ισχύει βέβαια για τη χώρα μας, λόγω των εξαιρετικά χαμηλών οικογενειακών επιδομάτων. Συνεπώς, διερωτάται κανείς αν πρέπει να αντικατασταθούν τα υπάρχοντα συστήματα κοινωνικής προστασίας με την εξασφάλιση ενός ελάχιστου εισοδήματος, όπως γενικά για όλους τους πολίτες. Ή μήπως θα πρέπει να θεσπιστούν τέτοια μέτρα που ούτε να αποθαρρύνουν τις μητέρες να ανατρέφουν τα παιδιά τους με την εργασία τους αλλά και συγχρόνως να υποχρεώνουν τους πατέρες να εξασφαλίζουν τη συντήρηση του-ων παιδιού-ών τους μετά το χωρισμό;

Πράγματι, τα μέτρα εξασφάλισης ενός ελάχιστου εισοδήματος στις μόνες μητέρες σήμερα θεωρούνται «κοινωνικά δεινά», γιατί παράγουν και αναπαράγουν ανεπιθύμητα αποτελέσματα στους άμεσους και έμμεσους αποδέκτες. Όπως έχει υποστηριχτεί, από τη μια μεριά, αυξάνεται η «εξάρτηση» των μητέρων από το σύστημα της κοινωνικής προστασίας και την πολιτεία εν γένει, ενώ συχνά αποθαρρύνονται και δεν συμμετέχουν στην αγορά εργασίας, και, από την άλλη μεριά, ενθαρρύνεται η «απαλλαγή» του πατέρα από τις ευθύνες του και την υποχρέωση για συνδρομή της «πρώτης ή προηγούμενης οικογένειας» (Martin, 1996δ).

Πάντως, τα πιο πάνω δύο «δεινά», στα οποία αναφερθήκαμε, συνδέονται άμεσα μεταξύ τους: η «αποδέσμευση» του πατέρα από την ανατροφή του παιδιού ευθύνεται για την οικονομική εξάρτηση των μόνων μητέρων από τις συλλογικές υπηρεσίες. Είναι απαραίτητη, λοιπόν, η θεσμοθέτηση μηχανισμών που να διασφαλίζουν τη «συμμετοχή και των δύο γονέων» στην ανατροφή των παιδιών και τη δέσμευση για καταβολή διατροφής και από την πλευρά του «απόντα» πατέρα, με τρόπο ώστε να καθίσταται πιο αποτελεσματική και πιο ενεργή η εμπλοκή της ανδρικής πλευράς στις διαδικασίες ανατροφής και κοινωνικοποίησης των παιδιών.

Παράλληλα, όμως, όπως ήδη τονίσαμε, θα πρέπει να αναζητηθούν και νέες λύσεις και τρόποι κοινωνικής προστασίας και αντιμετώπισης της συνθετότητας των καταστάσεων, με εναλλακτικές βοήθειες, έξω από το κράτος, που να στοχεύουν στην ενίσχυση όχι μόνον της ανδρικής παρουσίας και εμπλοκής αλλά και του ιστού των στοιχειωδών κοινωνικών σχέσεων, όπως η οικογένεια, η κοινωνία, οι γείτονες και όλοι οι «κοντινοί» που μπορούν να παράσχουν κατά κάποιον τρόπο κοινωνική προστασία και φροντίδα σε περίπτωση σοβαρής ανάγκης, ανεργίας, χωρισμού κ.λπ..

Πολλές μελέτες, άλλωστε, ήδη από τη δεκαετία του '60, επισημαίνουν τη δύναμη των συγγενικών σχέσεων και των δικτύων αλληλοβοήθειας και συμπαράστασης στην αντιμετώπιση της καθημερινής ζωής. Οπωσδήποτε, η εκ νέου «ανακάλυψη» της οικογένειας και των συγγενικών δικτύων θα πρέπει να συσχετιστεί με την κρίση του Κράτους Πρόνοιας. Το συγγενικό δίκτυο, αλλά ακόμη και το φιλικό, μπορεί να παίξει σημαντικό ρόλο τόσο στον οικονομικό τομέα (φύλαξη των μικρών παιδιών, παροχή κατοικίας, εξεύρεση εργασίας κ.λπ.), όσο και στην κοινωνικότητα γενικότερα (Συμεωνίδου, 1995· Attias-Donfurf, 1995· Μαρατού-Αλιπράντη κ.ά., 1995).

Για τη χώρα μας δεν τίθεται βέβαια το δίλημμα αυτό λόγω των περιορισμένων γενικά κρατικών παροχών προς την οικογένεια και την τρίτη ηλικία και λόγω της περιορισμένης ανάπτυξης γενικότερα του Κράτους

Πρόνοιας μεταπολεμικά. Παράγοντες που συνετέλεσαν στη διατήρηση και ενίσχυση της θέσης της οικογένειας και της εμπλοκής της στην καθημερινή ζωή αλλά και στην παροχή κοινωνικής προστασίας και φροντίδας προς τα εξαρτημένα μέλη της (Symeonidou, 1994· Symeonidou, 1996).

Το περιεχόμενο, εξάλλου, της βοήθειας των γονέων προς τα κατιόντα μέλη σε καταστάσεις κρίσης ποικίλλει ανάλογα με την κοινωνική θέση της οικογένειας. Όπως φάνηκε μέσα από σχετικές μελέτες, στα μη προνομιούχα κοινωνικά στρώματα, που η κοινωνικότητα επικεντρώνεται στα συγγενικά άτομα, η οικογένεια αποδέχεται πιο εύκολα τις μη «κανονικές» καταστάσεις, ενώ συμπαρίσταται με διάφορους τρόπους. Ωστόσο, στα πιο προνομιούχα στρώματα, παρ' όλο που η κοινωνικότητα είναι στραμμένη πιο συχνά προς το φιλικό περιβάλλον, οι στενοί συγγενείς και οι γονείς είναι παρόντες και παίζουν πολύ πιο σημαντικό ρόλο συμβάλλοντας με άμεσες υλικές παροχές στις ανάγκες των ενήλικων παιδιών τους στις καταστάσεις μονογονεϊκότητας (Dechaux, 1990· Lechauffer, 1996).

Τι γίνεται στις περιπτώσεις που η οικογένεια είναι απύσχα, στις μονογονεϊκές καταστάσεις που το άτομο έχει απομακρυνθεί από την οικογένεια προέλευσης, στις καταστάσεις απομόνωσης και φτώχειας; Τι είδους δυσκολίες συνεισφέρει αυτή η οικογενειακή απόσχιση; Όπως έχει διαπιστωθεί, ένα μεγάλο ποσοστό των οικογενειών με ένα γονέα περιλαμβάνεται στα φτωχά νοικοκυριά και πολλές από τις μονογονεϊκές οικογένειες, που στην πλειονότητά τους είναι μόνες μητέρες με ανήλικα παιδιά, διαβιούν σε κατάσταση οικονομικής ανέχειας (Roll, 1992· Millar, 1992).

Ο «δυϊσμός», που κατά κάποιον τρόπο παρατηρείται σήμερα στις διαδρομές των μόνων γονέων, υπογραμμίζει την αναγκαιότητα ύπαρξης και θέσπισης συλλογικών βοηθειών για την αντιμετώπιση των επιπτώσεων της «ρήξης» και του κινδύνου που αναφύεται από τη «διάλυση της έγγαμης συμβίωσης» για τον μόνο γονέα και το-α παιδιά που αναλαμβάνει μόνος την επιμέλειά του-ς. Τα μέτρα πρέπει να στοχεύουν στην εξασφάλιση της συμμετοχής και των δύο γονέων (του βιολογικού πατέρα), ενώ, σε περιπτώσεις οικονομικής ανέχειας, θα πρέπει να προβλέπονται σημαντικά βοηθήματα προς τον μόνο γονέα.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Οι δημογραφικές εξελίξεις τόσο για την Ελλάδα όσο και για τις χώρες της Ευρώπης δείχνουν ότι οι μονογονεϊκές οικογένειες αποτελούν μια πραγματικότητα, η οποία στατιστικά ολοένα γίνεται και πιο ορατή. Εξάλλου,

η τάση για αυτονομία, συνοδευόμενη από την ατομοκεντρική συναισθηματική αντίληψη που επικρατεί, κάνει το σημερινό ζευγάρι πολύ πιο εύαλωτο στη ρήξη. Η αύξηση των μονογονεϊκών οικογενειών εγγράφεται, λοιπόν, στη γενικότερη μεταβολή των αναπαραστάσεων και των πρακτικών που αφορούν την οικογενειακή ζωή και τις διαπροσωπικές σχέσεις.

Η σημερινή κατάσταση των μετασχηματισμών της οικογένειας και οι επιπτώσεις τους στα μέλη της διαμορφώνουν τη νέα κοινωνική δυναμική, αποτελούν αντικείμενο ποικίλων συζητήσεων και ερμηνειών, ενώ οι ανεπτυγμένες κοινωνίες σήμερα προσπαθούν να χειριστούν τις νέες καταστάσεις που διαμορφώνονται εξ αιτίας των συχνότερων ρήξεων και της διάλυσης των έγγαμων συμβιώσεων, που είναι αποτέλεσμα των νέων τάσεων και αντιλήψεων που έχουν επικρατήσει στην ιδιωτική σφαίρα.

Αν και η διερεύνηση της οικογενειακής κατάστασης των μόνων γονέων αποτελεί δύσκολο εγχείρημα λόγω της έλλειψης αξιόπιστων συγκριτικών δεδομένων – δεν προβλέπονται στις χώρες-μέλη της ΕΕ ομοιογενποιημένες εθνικές έρευνες και στατιστικές για τη μέτρηση των νέων σχημάτων οικογενειακής οργάνωσης –, όπως διαπιστώθηκε, σήμερα ο τρόπος εισόδου στη μονογονεϊκότητα δεν είναι η χηρεία, όπως κατά το παρελθόν, αλλά κυρίως η διάλυση της κοινής ζωής του ζευγαριού (με γάμο ή με συμβίωση) και σε μικρότερη έκταση η μητρότητα εκτός γάμου και η χηρεία. Για τη χώρα μας, αν και δεν υπάρχουν σχετικά δεδομένα, όπως εικάζεται, επικρατούν παρόμοιες τάσεις.

Οι πολιτικές που έχουν υιοθετηθεί για τη μονογονεϊκή οικογένεια στις χώρες της Ευρώπης δεν επαρκούν λόγω της πολυπλοκότητας των καταστάσεων που δημιουργούνται μετά από την οικογενειακή «ρήξη» ή το «χωρισμό» ή την αύξηση της εκτός γάμου μητρότητας. Το γεγονός, λοιπόν, ότι οι μονογονεϊκές οικογένειες είναι κυρίως οικογένειες με αρχηγό γυναίκα-διαζευγμένη-χωρισμένη ή ανύπαντρη θα πρέπει να ληφθεί σοβαρά υπ' όψη στη διαμόρφωση πολιτικών, οι οποίες πρέπει να στοχεύουν στην προστασία των οικογενειών αυτών.

Αν και το κράτος εξακολουθεί να παίζει ρόλο εγγυητή για την εξασφάλιση της αυτονομίας του πολίτη, η αναζήτηση νέων λύσεων και νέων τρόπων κοινωνικής προστασίας αποτελεί βασική προϋπόθεση σήμερα σε όλες τις δυτικές χώρες, προκειμένου να αντιμετωπιστούν πιο αποτελεσματικά οι νέες καταστάσεις που διαμορφώνονται στην ιδιωτική σφαίρα.

Θα πρέπει να προβλεφθούν θεσμοθετημένοι μηχανισμοί που να διασφαλίζουν τη συμμετοχή και των δύο γονέων στην ανατροφή των παιδιών και μέτρα που να αποθαρρύνουν την «αποδέσμευση» του πατέρα, να καθί-

σταται, δηλαδή, πιο αποτελεσματική και ενεργή η εμπλοκή της ανδρικής πλευράς στις διαδικασίες ανατροφής και κοινωνικοποίησης των παιδιών. Παράλληλα, όμως, θα πρέπει να δοθεί προτεραιότητα στις εναλλακτικές βοήθειες, έξω από το κράτος, και στην ενίσχυση του ιστού των στοιχειωδών σχέσεων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αμίτσης Γ., 1995, «Οικογενειακά επιδόματα και σύνθετοι μηχανισμοί κοινωνικής προστασίας», στο Γ. Κυριόπουλος κ.ά. (επιμ.), *Υγεία, Κοινωνική Προστασία και Οικογένεια*, Αθήνα, Κέντρο Κοινωνικών Επιστημών της Υγείας, σ. 271-294.
- Attias-Donfurt Cl. (dir.), 1995, *Les solidarités entre générations. Vieillesse, familles, état*, Paris, Nathan.
- Bradshaw J. και J. Millar, 1991, *Lone Parent Families in the UK*, Department of Social Security, Research Report, HMSO.
- Γαλάνης Γ. (επιμ.), 1995, *Οικογένεια με ένα γονέα*, Αθήνα, Παπαζήσης.
- Γαλάνης Γ., 1995, «Το άλλοθι του πατέρα και οι ενόχες της μητέρας», στο *Οικογένεια με ένα γονέα*, Αθήνα, Παπαζήσης, σ. 37-60.
- Déchaux J.H., 1990, «Les échanges économiques au sein de la parentèle», *Sociologie du travail*, No 1, σ. 73-94.
- European Observatory on National Family Policies, 1998, *A Synthesis of National Family Policies 1996*, Commission of the European Communities, D.G.V..
- Finch J. και Mason J., 1993, *Negotiating Family Responsibilities*, London, Routledge, Tavistock.
- Galland O., 1996, «L'entrée dans la vie adulte en France. Bilan et perspectives», *Sociologie et Sociétés*, No 1, σ. 37-46.
- Hantrais L., 1995, *Social Policy in the European Union*, London, Macmillan.
- Hudson J. και B. Galloway (eds), 1993, *Lone Parent Families. Perspectives on Research and Policy*, Toronto, Thompson Educational Publishing.
- Kellerhals J., 1985, «Family Change and Family Policy. Some Paradoxes», *Labour and Society*, vol. X, No 3, Septembre.
- Κογκίδου Δ., 1995, *Μονογονεϊκές Οικογένειες*, Αθήνα, Λιβάνης.
- Κοτζαμάνης Β., Α. Franco, F. Begeot, 1994, «Οι δημογραφικές εξελίξεις στην Ελλάδα και στις άλλες χώρες-μέλη της Ευρωπαϊκής Κοινότητας: συγυλίνουσες ή απογυλίνουσες πορείες;», στο Β. Κοτζαμάνης και Α. Μαράτου-Αλιπράντη (επιμ.), *Οι Δημογραφικές εξελίξεις στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Αθήνα, Λιβάνης, σ. 11-50.
- Lefaucher N., 1996, «Qui doit nourrir l'enfant de parents non mariés ou "démariés"? Paradigmes de "plus grand mal" et solutions de "moins mal"», in *Enfances. Perspectives sociales et pluriculturelles*, Québec, IQRC, σ. 99-111.
- Le Gall D. και Cl. Martin (επιμ.), 1996, *Famille et Politiques Sociales*, Paris, L' Harmattan.
- Μαράτου-Αλιπράντη Α., 1995, *Η Οικογένεια στην Αθήνα: Οικογενειακά πρότυπα και συζυγικές πρακτικές*, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- Maratou-Alipranti L., 1995, «Defining Family obligations in Greece», in J. Millar και A. Warman (eds), *Defining Family Obligations in Europe, Social Policy Papers*, University of Bath, Report No 24, p. 129-154.
- Μαράτου-Αλιπράντη Α., Παυλιάνου Β., Χατζηγιάννη Α. κ.ά., 1995, «Κοινωνικά δίκτυα στον αστικό χώρο: Κοινωνικότητα, αλληλοβοήθεια, εργασία», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, No 88, Γ', σ. 172-211.

- Martin Cl., 1995, «Vieillesse dépendance et solidarités en Europe. Redécouverte des solidarités et enjeu normatif», p. 223-240, in Attias-Donfurt Cl. (dir.), *Les solidarités entre générations. Vieillesse, familles, état*, Paris, Nathan.
- Martin Cl., 1996α, «Renouveau de la question familiale. Protection privée, protection publique», in Le Gall D. και Cl. Martin (ed.), 1996, *Famille et Politiques Sociales*, Paris, L' Harmattan, σ. 247-272.
- Martin Cl., 1996β, «Solidarités de la parentèle après la désunion», in *Ménages, familles, parentèles dans les populations méditerranéennes*, Paris, PUF-AIDELF.
- Martin Cl., 1996γ, «La charge de l'enfant après la désunion: logiques d'action publique en France et au Royaume-Uni», in *Infances. Perspectives sociales et pluriculturelles*, Québec, IQRC.
- Martin Cl., 1996δ, *L' après divorce. Rupture du lien familial et vulnérabilité*, Presses Universitaires de Rennes.
- Mauger G., Bendit R., Wolffersdorf Chr. (επιμ.), 1994, *Jeunesses et sociétés*, Paris, Armand Colin.
- Ménages, familles, parentèles, solidarités dans les populations méditerranéennes*, 1996, Paris, PUF-AIDELF.
- Millar J., 1992, «Lone Mothers and Poverty», in Gledinning C. και J. Millar, *Women and Poverty in Britain. The 1990s*, London, Harvester Wheatshaf.
- Millar J. και A. Warman, 1995, *Defining Family Obligations in Europe, The Family, the State and Social Policy*, Report, University of Bath.
- Millar J. και A. Warman, 1996, *Family Obligations in Europe*, London, Family Policy Studies Centre.
- OCDE, 1990, *Les familles monoparentales*, Paris, OCDE.
- Παπαευαγγέλου Ε., 1993, «Κοινωνική ασφάλεια: η προστασία της μητρότητας και της παιδικής ηλικίας», στο Τ. Δουλκέρη (επιμ.), *Η Κοινωνική Ασφάλιση στην Ελλάδα*, Αθήνα, Παπαζήσης.
- Pitrou A., 1994, *Les politiques familiales, Approches sociologiques*, Paris, Syros.
- Pitrou A., 1996, «Solidarité familiale et solidarité publique», in Le Gall D. και Cl. Martin (ed.), *Famille et Politiques Sociales*, Paris, L' Harmattan, p. 229-246.
- Roll J., 1991, *What's a Family? Benefit Models and Social Realities*, London, Family Policy Studies.
- Roll J., 1992, *Lone Parent Families in the European Community*, Report to the European Community.
- Roussel L., 1989, *La famille incertaine*, Paris, Odile Jacob.
- Segalen M., 1991, «Les metamorphoses de la famille», *L' Histoire*, No 150.
- Singly, de, Fr., 1993, *Sociologie de la famille contemporaine*, Paris, Nathan.
- Symeonidou H., 1994, «Social Welfare: The Role of the State and the Family in Greece», in *Proceedings of the Workshop. Decentralisation and Gearing the Various Policy Levels to the Private/Public Divide*, Commission of the European Communities, D.G.V., Observatory on National Family Policies, Leuven, p. 123-135.
- Συμεωνίδου Χ., 1995, «Τυπικές και άτυπες μορφές κοινωνικής προστασίας στην Ελλάδα», στο Γ. Κυριόπουλος κ.ά. (επιμ.), *Υγεία, Κοινωνική Προστασία και Οικογένεια*, Αθήνα, Κέντρο Κοινωνικών Επιστημών της Υγείας, σ. 235-254.
- Symeonidou H., 1996, «Social Protection in Contemporary Greece», *South European Society and Politics*, 1/3, p. 67-86.
- Χατζόπουλου Μ., 1990, *Ανδρες μονογονεϊκών οικογενειών περιοχής Περιστερίου*, Αθήνα, ΕΟΠ.